

Χριστίδης, Α.-Φ. 2001. Οι αρχαίες ελληνικές διάλεκτοι: εισαγωγή. Στο *Ιστορία της Ελληνικής Γλώσσας: από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα*, επιμ. Α.-Φ. Χριστίδης, 291-298. Θεσσαλονίκη: Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας & Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών [Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη].

© ΚΕΓ & ΙΝΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στο Γ' Μέρος δίνεται μια πλήρης εικόνα των διαλέκτων της 1ης προχριστιανικής χιλιετίας. Η γλώσσα των ομηρικών επών (Γ.9), αν και «γραμματειακή» γλώσσα (βλ. Ζ.1), περιλαμβάνεται στην ενότητα αυτή, γιατί τα ερωτήματα που θέτει σχετίζονται άμεσα με την πρόιμη ιστορία αλλά και την προϊστορία των διαλέκτων της 1ης χιλιετίας. Η προϊστορία αυτή απέκτησε —χάρη στην αποκρυπτογράφηση της μυκηναϊκής γραφής από τους Μ. Ventris και J. Chadwick (βλ. Β.15)— ένα καινούριο βάθος, δεδομένου ότι το χρονικό όριο επιγραφικών μαρτυριών για την ελληνική γλώσσα μετακινήθηκε από τον 8ο αιώνα π.Χ. (πρώτες αλφαβητικές επιγραφές: βλ. Β.17, Β.18) στον 14ο αιώνα π.Χ.

Οι γνώσεις μας για τη μυκηναϊκή ελληνική (Β.15) βασίζονται στα κείμενα που σώθηκαν πάνω σε πήλινες πινακίδες από τα κυριότερα μυκηναϊκά ανακτορικά κέντρα. Παρά *α.* τους περιορισμούς ανάγνωσης που σχετίζονται με το ελλειπτικό συλλαβικό (και όχι αλφαβητικό) σύστημα γραφής (βλ. και Β.6, Β.15) και *β.* τους περιορισμούς που συνδέονται με το είδος των κειμένων αυτών (κατάλογοι-λογαριασμοί), είμαστε σε θέση να πιστοποιήσουμε τη συγγένεια της μυκηναϊκής ελληνικής με μια συγκεκριμένη διαλεκτική ενότητα της 1ης χιλιετίας, την ενότητα που τρέπει το *-τι* (π.χ. δωρ. *δίδωτι*) σε *-σι* (αττ.-ίων. *δίδωσι*), και ειδικότερα με μια υποομάδα της ενότητας αυτής, την αρκαδοκυπριακή (βλ. Γ.4).

Τόσο για τη μυκηναϊκή ελληνική όσο και για τις διαλέκτους της 1ης χιλιετίας (μέχρι τα ελληνιστικά χρόνια) ισχύει μια πραγματικότητα ξένη για τον σημερινό ομιλητή: η απουσία *κοινής* γλώσσας που υπερβαίνει (και βαθμιαία εξαφανίζει) τις διαλεκτικές διαφοροποιήσεις. Η μυκηναϊκή ελληνική είναι *μια διάλεκτος* της ελληνικής —με τις συγγένειες που ήδη επισημάνθηκαν—, η οποία καλύπτει έναν ευρύτατο χώρο της νότιας Ελλάδας. Η ομοιογένειά της πιθανότατα οφείλεται στην ομοιογένεια των (περιορισμένων) χρήσεων και αναγκών που εξυπηρετούσαν τα σχετικά κείμενα και, με αυτή την έννοια, είναι πιθανότατα σε κάποιο ποσοστό

πλασματική. Τα κείμενα προσφέρουν κάποιες ενδείξεις πρόσθετης διαλεκτικής διαφοροποίησης (βλ. Γ.1, Γ.2, Γ.11).

Το διαλεκτικό μωσαϊκό της 1ης χιλιετίας —παρά την απουσία μιας γενικευμένης «κοινής» (αυτό θα συμβεί στα ελληνιστικά χρόνια)— εμφανίζει, παρ' όλα αυτά, προδρομικά φαινόμενα προς αυτή την κατεύθυνση, που οφείλονται, βέβαια, σε εξωγλωσσικές συγκυρίες. Η πρόιμη ακμή του ιωνικού κόσμου δίνει μια ιδιαίτερη αίγλη —και ένα ιδιαίτερο γεωγραφικό εύρος— στην ιωνική διάλεκτο. Η ακμή των Αθηνών αναδεικνύει την αττική διάλεκτο (επηρεασμένη και αυτή από την άλλη πρόιμη ηγεμονική διάλεκτο, την ιωνική) σε διάλεκτο κύρους με «πανελλήνια» ακτινοβολία. Από αυτό το αττικοϊωνικό μείγμα θα αναδυθεί αργότερα —μέσα στις νέες συγκυρίες της μακεδονικής κατάκτησης— η πανελλήνια «κοινή», που θα εξαφανίσει βαθμιαία το αρχαιότερο διαλεκτικό μωσαϊκό. Αυτή η εξέλιξη εικονογραφεί ένα βασικό χαρακτηριστικό της ιστορικής πορείας των γλωσσών: τον καθορισμό της πορείας αυτής από την *αξιακή* διάσταση των γλωσσικών τύπων. Όπως επισημαίνει ο Bourdieu (1982, 60), «ο λόγος δεν συνίσταται απλά σε σημεία που κατανοούνται ή αποκωδικοποιούνται: τα σημεία αυτά είναι επίσης *σημεία πλούτου* που αποτιμώνται και αξιολογούνται». Με άλλα λόγια, η σχέση του χρήστη με τη γλώσσα και τις εκδοχές της καθορίζεται από το γόητρο και την ισχύ με την οποία συνδέονται οι γλωσσικές μορφές. Και το γόητρο και η ισχύς είναι, βέβαια, απόρροια εξωγλωσσικών, κοινωνικοϊστορικών παραμέτρων. Μικρότερης εμβέλειας τοπικές «κοινές» αναπτύχθηκαν —και πάλι σε συνάρτηση με ιστορικές συγκυρίες— και σε άλλες περιοχές (λ.χ. βορειοδυτική κοινή· βλ. Γ.1, Γ.10, Γ.11).

Η παρακμή των αρχαίων διαλέκτων (βλ. Γ.10) δεν ακολούθησε τον ίδιο ρυθμό. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η φωκική διάλεκτος των Δελφών —διάλεκτος του μαντείου— που αντιστέκεται μέχρι και τον 2ο αιώνα π.Χ. στην «κοινή». Το κύρος του μαντείου συνέβαλε σίγουρα σε αυτή την επιβίωση. Αντίσταση επίσης εμφανίζουν οι αιολόφωνες κοινότητες (λεσβιακή, θεσσαλική).

Από τα ζητήματα που σχετίζονται με τη μελέτη των αρχαίων ελληνικών διαλέκτων —και που συζητιούνται στα κείμενα που ακολουθούν— αξίζει να επισημανθούν τα εξής:

α. Ποια είναι η προϊστορία των δυτικών (δωρικών) διαλέκτων; Η μία εκδοχή (βλ. Γ.1, Γ.2) θεωρεί ότι η «πρωτοδωρική» μιλιόταν στον μυκηναϊκό κόσμο ως «κοινωνιόλεκτος» που ανήκε στα χαμηλότερα στρώματα της μυκηναϊκής κοινωνίας. Δείγματα αυτής της κοινωνιολέκτου αναζητούνται στις (λίγες) διαλεκτικές

διαφοροποιήσεις που εμφανίζουν τα κείμενα της γραμμικής Β, τα οποία ενδεχομένως καταγράφουν μια «επίσημη» διάλεκτο συγγενή με την αρκαδοκυπριακή της 1ης χιλιετίας. Η άλλη εκδοχή (βλ. Γ.1, Γ.2, Γ.11) θεωρεί ότι οι δωρικές διάλεκτοι συνδέονται με μετακινήσεις πληθυσμών από τη βορειοδυτική Ελλάδα προς τον νότο.

β. Πόσο ομοιογενείς ήταν οι αρχαίες διάλεκτοι; Όπως σωστά επισημαίνεται (Γ.11), υπάρχει ο κίνδυνος μιας πλασματικής εικόνας ομοιογένειας, αν δεν ληφθούν υπόψη διαφοροποιήσεις που σχετίζονται με «υψηλές» (επίσημες) και «χαμηλές» (λαϊκότερες) παραλλαγές, καθώς και με παραμέτρους φύλου και ηλικίας αλλά και παραμέτρους που σχετίζονται με την «απόσταση» γραπτού και προφορικού λόγου.

γ. Πόσο έγκυρο και επαρκές είναι το διαθέσιμο υλικό για την εξαγωγή βάσιμων συμπερασμάτων; Το ζήτημα αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο, δεδομένου ότι δεν διαθέτουμε ικανοποιητική πυκνότητα κειμένων για όλες τις ιστορικές φάσεις μιας διαλέκτου. Έτσι για την αττική διάλεκτο επαρκείς επιγραφικές μαρτυρίες έχουμε από τον 5ο αιώνα π.Χ., για την αιολική από τον 4ο αιώνα και μετά (βλ. Γ.11), ενώ για τον χώρο της Μακεδονίας (βλ. Γ.6) πρωιμότερο επιγραφικό υλικό άρχισε να ανακύπτει εντελώς πρόσφατα. Εδώ θα πρέπει να επισημανθεί ότι το ζήτημα της γλώσσας στην αρχαία Μακεδονία ενεπλάκη ήδη από τον 19ο αιώνα στη δίνη των βαλκανικών εθνικισμών, με αποτέλεσμα την απομάκρυνση —σε σημαντικό ποσοστό— των σχετικών συζητήσεων από τον χώρο της ψυχραιμής, ανεπηρέαστης επιστημονικής έρευνας. Η πρωμοδότηση, από την ιδεολογία του έθνους-κράτους, της μονογλωσσικής «καθαρότητας» οδήγησε στον στιγματισμό απόψεων για την αρχαία γλωσσική πραγματικότητα (και όχι μόνο της Μακεδονίας), που αποδεχόταν εκδοχές αλλογλωσσίας, πολυγλωσσίας, γλωσσικών «μειγμάτων». Και ο στιγματισμός αυτός ήταν, βέβαια, συναρτημένος με τα ιστορικά διακυβεύματα της νεότερης ιστορίας των Βαλκανίων. Χωρίς να αποκλείονται θύλακοι αλλογλωσσίας και διαδικασίες εξελληνισμού (αυτό άλλωστε μαρτυρείται από την αρχαία ιστοριογραφία τόσο για τη Μακεδονία όσο και για τη νότια Ελλάδα), η εικόνα που ανακύπτει βαθμιαία για την πρώιμη γλωσσική ιστορία της αρχαίας Μακεδονίας οδηγεί στην αναγνώριση της ύπαρξης μιας ελληνικής διαλέκτου με βορειοδυτικά (δωρικά) χαρακτηριστικά και επιρροές από γειτονικές γλώσσες (φρυγικά λ.χ.), οι οποίες εξηγούν, ενδεχομένως, «ανορθόδοξους» για την αρχαία ελληνική διαλεκτολογία τύπους όπως *δῶραξ/ αττ. θῶραξ, Βερενίκα/ αττ. Φερενίκη*. Πρόκειται για τύπους, όπου σε αντίθεση με τις υπόλοιπες ελληνικές διαλέκτους, τα ινδοευρωπαϊκά δασέα (*b^h *d^h *g^h) εξελίσσονται σε ηχηρά [b d g]. Αν, όπως υποστηρίζει ο Brixhe (1996, 61), οι τύποι αυτοί

οφείλονται σε επιρροή της φρυγικής (που χαρακτηρίζεται από αυτή την εξέλιξη των ινδοευρωπαϊκών δασέων) και είναι κατ' ουσίαν δάνεια, τότε «δεν κάνουν τη μακεδονική “μια ξεχωριστή γλώσσα”».

δ. Δεν μπορούν να αγνοούνται οι εξωγλωσσικές συγκυρίες (ιστορία, γεωγραφία, επαφές με άλλους λαούς) στη μελέτη των διαλέκτων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η κυπριακή, με τη μακραίωνη επιβίωση ενός συλλαβικού συστήματος γραφής για την απόδοση της διαλέκτου ή η ιδιόρρυθμη παμφυλιακή στην απέναντι μικρασιατική ακτή (βλ. Γ.1, Γ.5, Γ.11).

ε. Δεν πρέπει να υπερβάλλεται στη μελέτη των διαλέκτων ο παράγοντας της γενετικής συγγένειας και να αγνοείται η «όσμωση» που προκύπτει από τις επαφές (Γ.6).

στ. Αν και ο «κύκλος ζωής» των αρχαίων διαλέκτων κλείνει με την επικράτηση της «κοινής», που θα διασπαστεί με τη σειρά της σε διαλέκτους (Δ.6-8), αυτό δεν σημαίνει ότι οι νεότερες διάλεκτοι δεν έχουν να προσφέρουν τίποτε στη μελέτη των αρχαίων διαλέκτων: η τσακωνική, η ποντιακή, η νεότερη κυπριακή είναι τρεις από τις νεότερες διαλέκτους που συμβάλλουν στη γνώση των αρχαίων διαλέκτων: η πρώτη πιθανότατα βασίζεται σε μια λακωνική παραλλαγή της «κοινής», η δεύτερη πιθανότατα διατηρεί χαρακτηριστικά της αποικιακής ιωνικής της περιοχής και η τρίτη διατηρεί χαρακτηριστικά της αρχαίας κυπριακής διαλέκτου (σταθερή εμφάνιση έρρινης κατάληξης, π.χ. *πράμαν*· βλ. Γ.11).

ζ. Και τέλος, τα ομηρικά έπη και η γλώσσα τους (βλ. Γ.9). Αυτό το ιδιόμορφο «αμάλγαμα» ιωνικών και αιολικών, κατά κύριο λόγο, διαλεκτικών χαρακτηριστικών (τα δωρικά στοιχεία απουσιάζουν) εντάσσει —και χρονολογεί— το έπος και τη γλώσσα του σε μια προφορική παράδοση δακτυλικής ποίησης που ξεκίνησε πιθανότατα από τη νότια Ελλάδα στη διάρκεια της εποχής του χαλκού. Η παράδοση αυτή αναπτύχθηκε και διευρύνθηκε με την κατάρρευση των μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων (βλ. Β.5, Β.16) τόσο σε περιοχές του μεταγενέστερου ιωνόφωνου χώρου όσο και σε περιοχές της ηπειρωτικής Ελλάδας, όπου άρχισαν να διαμορφώνονται οι αιολικές διάλεκτοι.

A.-Φ. X.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BOURDIEU, P. 1982. *Ce que parler veut dire. L'économie des échanges linguistiques.*

Παρίσι: Seuil.

BRIXHE, C. 1999. Un «nouveau» champ de la dialectologie grecque: Le macédonien. Στο *Katà Diálekton, Atti del III Colloquio Internazionale di dialectologia greca* (Napoli, 25-28 Σεπτεμβρίου 1996), επιμ. A. C. Cassio, 41-71. *AION* 19 (1997). Napoli: Istituto Universitario Orientale.